

INTE MITT ANSVAR

Statsindividualismen bygger på medborgarnas förmåga till personligt ansvar – något den svenska staten har underminerat i decennier.

AV **MAGNUS HENREKSON** ILLUSTRATION **PATRIK SVENSSON**

Det finns i princip tre sätt att organisera ett samhälle. För det första, organiska klan- eller stamsamhällen som hålls samman genom blods- och släktband. För det andra, hierarkiska samhällen, till exempel ett kungadöme som hålls ihop i kraft av en vertikal maktstruktur. För det tredje, samhällen som bygger på ett förbund eller en konstitution där medborgarna inte bara är ansvariga inför staten, utan också förbinder sig att agera ansvarsfullt gentemot varandra. I mänsklighetens historia

har den organiska samhällsformen varit den helt dominerande. Därför finns det skäl att tro att det är den organisationsform som är mest i samklang med vår biologi.

Den tredje civilisationstypen är den ovanligaste; de första exemplen på större samhällen av denna typ dök upp först under den sista hundraleden av mänsklighetens historia. Samtidigt är det bara den som långsiktigt kan skapa ett brett och uthålligt växande välstånd i den egna befolkningen byggt på innovation, entreprenörskap, specialisering och skalfördelar. Att sådana

Staten skyddar sig mot medborgarnas misstankar bakom en ständigt växande byråkrati.

” Fungerade den svenska statsindividualismen över huvud taget eller bar den fröet till sin egen undergång redan vid sitt införande?

samhällen trots sin välståndsskapande förmåga inte uppstått förrän så sent i människans historia, och fortfarande är så ovanliga, visar hur svåra de är att etablera. Och, om man lyckas, hur ömtåliga de är.

De första större och mer uthålliga stegen mot sådana samhällen togs i det protestantiska Nordeuropa: det kalvinistiska Nederländerna, det protestantiska Storbritannien med dess amerikanska utpost och det protestantiska Skandinavien.

Som antropologen Joseph Henrich har visat i *The Weirdest People in the World* (2020) kom den förändring kyrkan åstadkom, steg för steg under cirka 1 500 år, att innebära att lojaliteten med familjen/släkten/klanen försvagades samtidigt som människors självständiga relation till Gud förstärktes. Parallellt utvecklades genom den vetenskapliga revolutionen och marknadsekonomi en kultur i samklang med dessa principer där individuellt ansvarstagande, initiativ och sanning kom att omhuldas. I sin tur banade detta väg för framväxten av dagens liberala demokratiska nationalstater präglade av ett antal karakteristika. De mest relevanta i detta sammanhang är att makten utövas enligt lag och att alla är lika inför lagen (rättsstatsprincipen), ekonomisk och politisk frihet samt skydd för den privata äganderätten. För detta krävs att endast staten har rätt att använda våld eller tvång inom sitt territorium.

Friheten i dessa samhällen har dock aldrig varit absolut utan måste omges – och delvis begränsas – av ett juridiskt och socialt ramverk för att bli bestående. För att det moderna samhället ska fungera krävs disciplinering, att friheten används ansvarsfullt och reciprokt, det vill säga att varje medborgare behandlar andra som den själv vill bli behandlad.

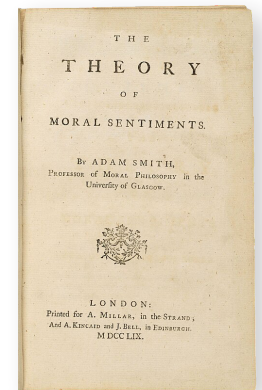
Disciplinering utifrån sker i sista hand genom rättsstatens institutioner, men mjukare genom social kontroll och såväl formella som informella uppföranderegler på arbetsplatser och i andra

sociala sammanhang. Inifrån sker disciplineringen genom att individen i familjen och av samhället fostras till ansvarsfullhet, pålitlighet och omtänksamhet. Till exempel menar Adam Smith i *The Theory of Moral Sentiments* (1759) att om den fria marknaden ska fungera väl behöver varje aktör inom sig ha en ”opartisk åskådare”, en inre röst som bedömer ens egna och andras handlingar och känslor. Denna inre röst fungerar som en moralisk kompass som hjälper oss att skilja mellan rätt och fel och förhindrar att vi förfaller till att prioritera ett ohöjlt egenintresse utan tanke på hur det påverkar andra.

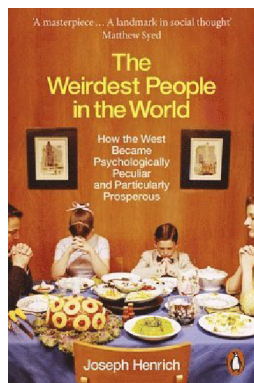
Det går en rak linje från Smiths resonemang till vad juridikprofessorn Bo Wennström i boken *Att vända bort blicken* (2025) kallar en särskilt svensk idé om ”det ansvarstagande jaget”. Detta ser han som själva grundbulten i det välfärdsbygge av autonoma individer som trots (eller kanske i kraft av) stor personlig frihet väljer att strävsamt bidra till det gemensamma bästa. Att detta samtidigt är ett samhälle med extremt hög mellanmänsklig tillit behöver knappt ens påpekas. Exceptionellt högt individuellt ansvarstagande och tillit gav låga transaktionskostnader.

Det möjliggjorde vad som brukar benämnas den svenska managementmodellen, med dess starka betoning av samarbete, jämlikhet och decentraliserat beslutsfattande. Värderingen innebar också att det länge gick att få god ekonomisk tillväxt trots successivt allt svagare individuella ekonomiska incitament till ansträngning, kompetensutveckling, entreprenörskap och risktagande.

För att ett sådant samhälle ska fortsätta fungera väl krävs att de som invandrar till det anammar kulturen, lär sig landets språk, förstår och är lojala med detta samhälles grundläggande principer. Detta står inte i motsats till att invandrarna värnar om sina egna traditioner, mat, musik och högtider. Multietnicitet är i det fallet inget hot mot den kultur och de värderingar som ligger

Sjuttion år före sin berömda *The Wealth of Nations* (1776) skrev Adam Smith om vikten av att ha en moralisk kompass.

Antropologen Joseph Henrich skrev 2020 att kyrkan banade väg för dagens liberala demokratier genom att underminera de släktbaserade strukturerna i Europa.

till grund för värdlandets välstånd; däremot blir multikulturalism ett hot om de som invandrar håller fast vid värderingar och förhållningssätt som är inkompatibla med värdlandets sätt att organisera det gemensamma. Ett av flera hot mot det ansvarstagande jaget.

Med början i Kaliforniens hippiekultur växte sig en rörelse allt starkare i opposition mot de normer och lagar som begränsade friheten i väst. I slutet av 1960-talet slog motståndet ut i full blom. Fienden blev nationalstaten, som stod i vägen för den otyglade friheten – ironiskt nog, eftersom det var just den välfungerande staten med dess våldsmonopol och ambition att behandla alla lika som gjorde protesterna möjliga. Staten och dess ”hantlangare” – lärare, poliser, domare, socialarbetare – sågs i allt högre grad som förtryckare som måste hållas i schack.

En konsekvens blev ökad krav på att offentligt anställda måste dokumentera att de inte missbrukar sin ställning. Det finns knappast någon gräns för hur långt detta i dag kan drivas för läkare, lärare, poliser, hemtjänstpersonal, förskollärare, socialsekreterare, upphandlingsansvariga på myndigheter och så vidare. En allt större del av arbetstiden läggs på administration och dokumentation, i stället för på att leverera det man är anställd för. Till slut blir det nästan omöjligt för välmenande tjänstemän att utföra sitt arbete. Lärare undervisar inte, domare dömer inte, polisen upprätthåller inte ordningen och chefer leder inte.

Märkligt nog undergrävde samtidigt staten själv sina möjligheter att säkerställa att myndigheterna inte missbrukar sin makt utan agerar i enlighet med lagen. Före 1976 gällde det så kallade ämbetsansvaret, vilket innebar att offentliga tjänstemän var oavsättliga så länge de inte hade begått något av de särskilda ämbetsbrotten och dömts till avsättning i domstol. När ämbetsansvaret avskaffades försvagades tjänstemännens personliga rättsliga mandat att stå upp mot felaktiga direktiv eller informell styrning. Tidigare hade tjänstemän kunnat – och var i princip förpliktiga till – säga nej om de utsattes för påtryckningar uppifrån att agera i strid med lagen. Efter ämbetsansvarets borttagande premieras i stället lojalitet mot arbetsgivaren/chefen. Den som opponerar sig riskerar att isoleras, omplaceras, bli utköpt eller tystas även om denne har lagen på sin sida. Dagens tjänstemannarätt har skapat en tystnadskultur som gör det svårt att upptäcka felaktigheter i myndigheters agerande.

Den stora paradoxen är att det samhälle som byggts upp på principen om ”det ansvars- tagande jaget” alltså går i bräschen för att

institutionalisera antagandet om de egna anställdas bristande ansvarsfullhet. Man har till och med vidtagit åtgärder som gör det kostsam- mare för dem att agera ansvarsfullt.

Därtill präglas dagens skolundervisning av en otillräcklig förståelse för att den västerländska civilisationen har utvecklat något historiskt särpräglat i form av personlig frihet och materiellt välstånd. I stället för att få verktyg för att förstå och värdesätta de institutioner, principer och värderingar som bär upp deras eget samhälle undergrävs elevernas känsla av samhörighet med västvärlden och dess grundläggande värden. Fokus läggs ofta på företeelser som slaveri, kolonial expansion och imperialistisk politik, medan Västerlandets avgörande insatser för demokratiskt styre, rättssäkerhet, individuella fri- och rättigheter samt vetenskapliga framsteg hamnar i bakgrunden. Sammantaget skapas en historisk- skrivning där den egna civilisationen i hög grad framställs som moraliskt belastad, snarare än som en drivande kraft bakom frihet, ekonomisk utveckling och samhällelig modernisering.

Denna tendens förstärks av den postmodernistiska analys som i så hög grad inspirerat svenska och andra västländers läroplaner och som ser som sin huvuduppgift att avslöja, eller ”dekonstruera”, de maktanspråk som döljer sig bakom det skenbart neutrala förnuftet. I vissa fall går det så långt att vetenskap och vetenskaplighet framställs som en täckmantel för maktintressen. Man kan inte förvänta sig att människor blir lojala mot ett system som i sina egna skolor lär ut att staten, polisen, militären och företagen är på den onda sidan.

Allra allvarligast är det genomgående ifråga- sättandet av objektiv sanning – idén att det mesta är relativt och en fråga om tycke och smak. Ur ett sådant perspektiv blir det omöjligt att säga att den egna kulturen är bättre än andra; varje antydning att så skulle kunna vara fallet stämplas som rasistiskt. Yttrandefrihet, jämställdhet, oberoende domstolar och individuell autonomi blir en kulturell modell bland många, snarare än principer med universell giltighet. Det behöver knappast påpekas att elever i Ryssland, Kina och Iran *inte* på motsvarande sätt matas med en skeptisk syn på det egna landet och dess kulturella grundvärderingar.

Utan en stark positiv berättelse om varför vår samhällsordning är värd att upprätthålla, varför våra friheter inte är självklara och varför de måste försvaras skapas en likgiltighet inför Västerlandet. Det gör det lättare för alternativa identiteter – baserade på etnicitet, religion eller

” Resultatet blir en berättelse där den egna civilisationen framstår som skuldtyngd, snarare än som en källa till frihet, välstånd och social utveckling.

ideologi – att vinna mark. Ett klassiskt liberalt västland som bekänner sig till multikulturalism kan inte prioritera sin egen historiskt framväxta kultur när ideologin säger att alla kulturer har samma värde, och inte heller begära att minoriteter antar majoritetssamhällets värderingar. Resultatet blir att det tidigare sammanhållna samhället fragmenteras och rör sig i tribalistisk riktning.

Här finns en viktig förklaring till varför västländer som Storbritannien och Sverige har så svårt att ingripa mot fenomen som hedersförtryck, arrangerade kusinäktenskap, hot mot dem som framför religionskritik och så vidare, trots att det handlar om flagranta brott mot landets lagar. Dessa demokratiskt beslutade lagar avspeglar majoritetens syn och ska tillämpas lika för alla medborgare. Men när lagarna kommer i konflikt med den rättighetsideologi som stipulerar att ingen kultur står över någon annan, då får ofta tillämpningen av det egna landets lagar stå tillbaka av respekt för en viss minoritets principer och värderingar.

En anpassning till världlandets kultur underlättas heller inte av att denna kultur i decennier har framställt sig själv som genomsyrad av strukturell rasism och präglad av en mörk historia av utsugning och kolonialism. Detta självskadebeteende har sakta men säkert undergrävt majoritetsbefolkningens självförtroende att ålägga invandrare från andra kulturer att anamma världlandets moraliska principer och vägledande tänkesätt.

Det uppstår hela tiden problem som inte hade kunnat förutses och som bara kan lösas om någon tar initiativet, organiserar befintliga resurser och gör en insats. Men så länge utgångspunkten är att medborgarna måste skyddas mot maktmissbruk av det offentliga företrädare riskerar den som kliver fram och tar initiativ alltid att straffas om något går fel. Vederbörande ställs inför en förlamande asymmetri: det spelar ingen roll hur

mycket eller hur stor andel av insatsen som blivit rätt genomförd, det kan ändå inte kompensera för de moment som föll mindre väl ut.

Här hittar vi en viktig förklaring till att man inte har satt in effektiva åtgärder mot välfärdsfusk och att inte register har fått samköras. Dels skulle det innebära ett medgivande att en betydande grupp inte lämnar riktiga uppgifter och att det finns storskalig organiserad brottslighet med syfte att plundra systemen. Dels är uppgiften komplex och kräver ansvarstagande offentliga tjänstemän.

I boken *Är svensken människa?* (2009) myntade Henrik Berggren och Lars Trägårdh det träffande begreppet ”den svenska statsindividualismen”: det typiskt svenska tillstånd där tilltron till staten som garant för individens frihet, försörjning, vård och omsorg är starkare än tilltron till civilsamhället och den egna familjen.

Den postmoderna föreställningen om den onda staten har dock växt sig så stark att statens legitimitet nästintill omintetgjorts – både när det gäller att straffa brott mot staten och att vara garant för individens frihet. Samtidigt underminerades själva det ansvarstagande jaget, som utgör förutsättningen för en välfungerande modern stat.

När vi om några decennier tittar tillbaka på efterkrigstidens första 70 år kommer frågan att inställa sig: Fungerade den svenska statsindividualismen över huvud taget eller bar den redan från början fröet till sin egen undergång?

Levde den i själva verket på lånad tid, närmare bestämt på en kvarleva från en äldre protestantiskt präglad skötsamhetskultur som var dömd att brytas ner när människor krävde allt mer fri- och rättigheter, men glömde bort att rättigheterna härleds ur medborgarnas förpliktelser och ansvarstagande? Jag är benägen att svara ja på dessa frågor. ■

Magnus Henrekson är professor i national-ekonomi och forskare vid Institutet för näringslivsforskning (IFN).

Den moderna klassikern från 2009 där begreppet statsindividualism myntades.